

Janusz Trempała

OPORNOŚĆ PSYCHOLOGICZNA JAKO ZMIENNA MODYFIKUJĄCA PRZEBIEG
I EFEKTY PORADNICTWA PSYCHOLOGICZNEGO

1. Uwagi wstępne

Niniejszy artykuł omawia zjawisko oporności psychologicznej, które przejawia się szczególnie jaszkrawo w zachowaniach dzieci i młodzieży, powszechnie nazywanych przekorą lub negatywizmem. Podstawą poruszonych w nim problemów są rozważania twórcy teorii psychologicznej oporności, Jacka Brehma, którego stanowisko teoretyczne postaram się w miarę szeroko przeanalizować. Następnie przejdę do zasygnalizowania i prób interpretacji wybranych zagadnień, dotyczących poradnictwa psychologicznego z punktu widzenia tej teorii ^{1/}.

Zjawisko to, jak dotychczas, nie zostało omówione w polskiej literaturze psychologicznej mimo, że formy zachowania odpowiadające oporności zwracały zawsze uwagę zarówno praktyków, jak i badaczy życia społecznego. Na rolę zjawiska oporności zwrócił jednak uwagę w swoich rozważaniach A. Lewicki /1966, s. 40 - 41/, wskazując na doniosłość problemu i jednocześnie niejasność w tej kwestii. Autor ten stoi na stanowisku, że oporność jest własnością, zapewniającą stałość doświadczenia. Stąd też należy sądzić, że jest jedną z ważnych własności, zapewniających integrację osobowości.

Jack Brehm wywodzi się z kręgu badaczy, pracujących nad tzw. "dysonansem poznawczym" ^{2/}. Zajął się on bliżej m.in. problemem dysonansu postdecyzyjnego. Należy przypuszczać, że badania nad prawidłowością, zgodnie z którą po podjęciu decyzji wzrastają preferencje człowieka w stosunku do obiektu odrzuconego, a maleją preferencje w stosunku do obiektu przyjętego, doprowadziły tego badacza do wyizolowania zjawiska oporności psychologicznej /psychological reactance/ w sferze reakcji poznawczych.

W licznych badaniach nad zmianami postaw J. Brehm ustalił prawidłowości zmian w preferencjach. Początkowo traktował reak-

cje poznawcze tego rodzaju jako metody redukcji dysonansu poznawczego /J.Brehm 1962/. Z czasem jednak doszedł do wniosku, że pewne tendencje w zmianach poznawczych są typowe i powszechne w sytuacjach działania obcych, zewnętrznych w stosunku do podmiotu czynników /presji/ i świadczą one o stawianiu sprzeciwu przez jednostkę wobec zewnętrznych prób wpływu na jej zachowanie.

Jednocześnie dociekania innych badaczy nad zachowaniem w sytuacjach frustracyjnych donosiły o tendencjach, które nazwać można nieustępliwością w osiąganiu celów własnych dążeń mimo działania wielu czynników utrudniających. Długo przed J.Brehmem zainteresował się tym K.Lewin /1954/ w rozważaniach nad rozwojem zachowania się dzieci i nazwał tę tendencję opornością /reactance/.

Na zakończenie tych uwag należy wyjaśnić powiązanie trzech pojęć, spotykanych w literaturze psychologicznej. Chodzi tu o oporność /reactance/, upór /persistence/ i opór /resistance/. Pojęcie uporczywości jest często stosowane w teorii frustracji i wyraża nieprzystosowawcze, fiksacyjne dążenie do celu. Z kolei koncepcja oporu została dokładnie opisana i wprowadzona przez S.Freuda /1923/. Współcześnie pojęcie to jest interpretowane jako objaw zaburzeń emocjonalnych oraz jako mechanizm obronny, broniący jednostkę przed uświadomieniem czy też ujawnieniem na zewnątrz własnego "ja" /por. Erikson 1968/. Należy sądzić, że oba omówione powyżej pojęcia wyrażają nieprzystosowawcze, tzn. niedostosowane do warunków realizacji celów formy oporności psychologicznej.

Teoria psychologicznej oporności J.Brehma w literaturze polskiej jest nazywana przez M.Koftę /1977/ "teorią reaktancji". W niniejszym artykule posługiwać się będę polskim terminem: oporność.

Mam nadzieję, że niniejszy artykuł przyciągnie uwagę wszystkich czytelników interesujących się poradnictwem, a więc zarówno praktyków, jak i tych, którzy rozwiązują trudne problemy organizacji i zarządzania w poradnictwie. Chciałbym tak że, by zachęcił on do głębszych studiów nad teorią J.Brehma.

2. Zjawisko oporności psychologicznej w ujęciu J. Brehma

2.1. Rozumienie zjawiska oporności psychologicznej

Teoria psychologicznej oporności J. Brehma oparta jest na założeniu, że ludzie mają subiektywne doświadczenia dotyczące wolności robienia tego, co chcą, i w sposób, jaki chcą. Na podstawie tego doświadczenia orientują się, co im wolno, a w czym są ograniczeni. Założono również hipotetycznie, że jeżeli któraś z tych wolności w odczuciu jednostki jest eliminowana czy tylko zagrożona eliminacją, to powstaje pobudzenie motywacyjne w kierunku odzyskania danej wolności. Przypuszczenia te zyskały potwierdzenie w badaniach empirycznych.

Pojęcie: wolność /freedom/ nie jest, niestety, pojęciem precyzyjnie używanym przez J. Brehma. Odgrywa ono jednak w teorii kluczową rolę i dlatego wymaga bliższego omówienia.

J. Brehm bardzo często mówi o wolności zachowaniowej i ma tu na myśli wolność jednostki w podjęciu określonej aktywności. Chodzi tu nie tylko o obiektywny stan jednostki, ale o subiektywne odczucie braku determinacji zachowania ze strony wszelkich czynników zewnętrznych wobec niej /osobowych i nieosobowych/.

Innego rodzaju rozumienie tego pojęcia sugerują opisy i interpretacja eksperymentów, prowadzonych przez grupę J. Brehma. Model postępowania badawczego sprawia wrażenie, że jednostka czuje się wolna, gdy nie spostrzega ograniczeń swobody wyboru między alternatywami^{3/}. Tym samym autor zawęża rozumienie oporności psychologicznej do sytuacji decyzyjnych. Należy jednak sądzić, że zostało to podyktowane względami metodologicznymi. Stworzenie eksperymentalnych sytuacji decyzyjnych prowadzi niewątpliwie do prostrzych i dających się lepiej kontrolować warunków zjawiska. Z drugiej strony całe życie człowieka można w istocie sprowadzić do ciągłego wyboru między alternatywami. Biorąc jednak pod uwagę całokształt rozważań teoretycznych J. Brehma, należy przyjąć, iż wolność w podjęciu określonej aktyw-

ności polega na tym, że jednostka nie spostrzega żadnych ograniczeń swobody wyboru, jak również tych elementów jakiegokolwiek innej sytuacji, które wywierają wpływ na normalne dla jednostki zachowanie.

Utrata bądź tylko prawdopodobieństwo utraty tak rozumianej wolności, zdaniem J.Brehma /1966, s. 51 - 52/, wzbudza stan zagrożenia, związany nie tylko z danym zachowaniem, ale i pozostałymi wolnymi zachowaniami zarówno w psychologicznej teraźniejszości, jak i przyszłości^{4/}.

Spostrzegane sygnały zagrożenia w takich sytuacjach można, jak sądzę, odnieść do tego, co nazywamy utratą poczucia autonomii i samostanowienia o własnym losie. Nie mniej, jak to udowodnił J.Brehm sytuacja taka wzbudza powszechnie wysiłki zmierzające do przeciwdziałania i tym samym do odzyskania poczucia wolności. Wysiłki te nazwać można zachowaniem opornościowym.

Uwzględniając stanowisko teoretyczne J.Brehma /1966, s. 2 - 16/ należy przyjąć, że tendencja ta spowodowana jest powszechną u ludzi reakcją na sygnały ograniczające ich wolność. Reakcją tą jest oporność psychologiczna rozumiana jako stan motywacyjny w kierunku odzyskania eliminowanej bądź zagrożonej eliminacją wolności.

Oporność psychologiczna jest więc reakcją poznawczo-emocjonalną w tym sensie, że spostrzeżenie sygnałów zagrożenia wolności powoduje stan motywacyjny do jej odzyskania. Problemem jest jednak pytanie, kiedy dany stan przerodzi się w konkretne wysiłki w kierunku odzyskania danej wolności.

Podjęcie eliminowanego bądź zagrożonego eliminacją zachowania jest jednak, zdaniem J.Brehma /1966, s. 52 - 53/, możliwe. Usiłowanie odbudowy wolności będzie zależało od :

- a. prawdopodobieństwa sukcesu usiłowań,
- b. łatwości i prawdopodobieństwa odzyskania wolności przez podjęcie innych zachowań niż zagrożone,

c. subiektywnego wpływu oporności na zachowanie.

Wysiłki w kierunku przywrócenia wolności będą podejmowane więc wówczas, gdy prawdopodobieństwo osiągnięcia sukcesu jest wysokie, oszacowany koszt stosunkowo niski w porównaniu z oczekiwanymi kosztami odzyskania wolności przez podjęcie innych zachowań oraz kiedy wielkość oporności jest wystarczająco duża do przewyższenia oceny kosztów.

Ogólnie możemy powiedzieć, że o ile oporność powstaje zawsze w sytuacji ograniczania wolności jednostki, to wysiłki w kierunku jej przywrócenia pojawiają się wówczas, gdy jednostka spostrzega chociaż małe szanse jej odzyskania i jednocześnie gdy ocena braku szans jest stosunkowo mniejsza niż wielkość oporności.

Teoria psychologicznej oporności może być zastosowana w analizie różnych sytuacji zarówno społecznych, jak i niespołecznych /np. nie tylko presji społecznych, ale i presji fizycznych/. Eliminacja czy też zagrożenie eliminacją wolnych zachowań może być przypadkowe i zamierzone przez partnera interakcji, może przybrać charakter osobowy /np. presja skierowana na konkretną osobę/, może pochodzić również ze źródła o dużej i małej sile lub nawet ze źródła bez siły.

Jak więc widać, przeżycie oporności jest przede wszystkim subiektywnym efektem spostrzegania warunków, w których jest ona pobudzana. Stan motywacyjny w kierunku odzyskania eliminowanego zachowania może nie pojawić się, gdy oporność przeciwstawiana jest rzeczywistości.

Jeżeli bliżej zastanowimy się nad mechanizmem zachowań opornościowych, to dojdziemy do wniosku, że możemy je interpretować z punktu widzenia teorii frustracji^{5/}. J. Brehm stwierdza jednak istnienie osobnego mechanizmu, na podstawie którego można wyjaśnić wiele zachowań człowieka, nie dających się opisać wyłącznie mechanizmem frustracyjnym. Przyjmując zablokowanie dążeń jako istotę frustracji, autor doszedł do następującego wniosku: mimo iż czynności eksperymentatora nie blokują preferowanych dążeń, lecz jedynie wprowadzają ograniczenia w stosunku do obiektów najmniej preferowanych, jednostka przejawia tendencje do odzyskania tego

obiekty często kosztem najbardziej preferowanych obiektów. /J.Brehm 1966, s. 17-33/. J.Brehm uważa to za dowód istnienia osobnego mechanizmu opornościowego, ale traktuje to rozgraniczenie jako ściśle teoretyczne.

2.2. Uwarunkowania oporności

Jak wynika z definicji, zasadniczą przyczyną wzbudzającą oporność jest spostrzeżenie przez jednostkę determinacji własnej aktywności przez obce czynniki i to zarówno osobowe, jak i nieosobowe.

Rozwijając swoją teorię J.Brahm zmierza do udzielenia sobie odpowiedzi na dwa pytania: od jakich czynników zależy wielkość oporności oraz w jakich efektach on się przejawia. Problemy te sprowadzają się tym samym do kwestii uwarunkowań oporności oraz do jej przejawów w aktywności człowieka.

W tej części rozważań chciałbym przedstawić najistotniejsze prawidłowości, dotyczące uwarunkowań oporności, które stwierdził J.Brehm w swoich badaniach eksperymentalnych. Prawidłowości te stanowią jednocześnie podstawowe twierdzenia teorii psychologicznej oporności.

a. Wielkość oporności wzbudzonej eliminacją lub zagrożeniem eliminacyjnym będzie tym większa im wyższa jest absolutna ważność dla jednostki danego wolnego zachowania.

Zdaniem Brehma /1966, s. 4/, ważność zachowania jest kierunkową funkcją unikalnej wartości /unique value/, którą ma dane zachowanie dla zaspokojenia danej potrzeby, pomnożoną przez aktualnie lub potencjalnie maksymalną wartość potrzeby. Aby stało się to jaśniejsze trzeba powiedzieć, iż unikalna wartość zachowania polega na tym, że żadne inne, tylko to zachowanie zarówno teraz, jak i w przyszłości może zaspokoić daną potrzebę.

Powyższa prawidłowość wskazuje więc, że mówiąc o wielkości oporności, należy uwzględnić trzy kwestie: po pierwsze, unikalną wartość eliminowanego bądź zagrożonego eliminacją zachowania, po drugie, wartość potrzeby, której dotyczy to zachowanie i po trzecie, należy rozpatrywać te dwa czynniki w kontekście ich wartości absolutnej, tzn. niezależnie od konkretnej sytuacji.

- b. Wielkość oporności wzbudzonej eliminacją lub zagrożeniem eliminacyjnym będzie tym większą im większa jest ważność danego zachowania wolnego w porównaniu z innymi wolnymi zachowaniami.
Prawidłowość ta jest oczywista. Jeżeli jednostka będzie dysponować trzema wolnymi zachowaniami A,B,C i jeżeli zachowanie C będzie miało największą wartość, to gdy zachowanie C będzie podlegało eliminacji, jednostka przeżywać będzie większy opór niż wówczas, gdyby eliminowane było np. zachowanie A.
- c. Wielkość oporności wzbudzonej eliminacją lub zagrożeniem eliminacyjnym będzie tym większe, im większa liczba wolnych zachowań podlega eliminacji lub zagrożeniu eliminacją. Zgodnie z tą prawidłowością oporność będzie większa w sytuacji, gdy eliminacji podlegać będzie jedno z trzech wolnych zachowań, którymi jednostka dysponuje, niż wówczas, gdy eliminacji podlegać będzie jedno z więcej niż trzech wolnych zachowań.
- d. Wielkość oporności wzbudzonej eliminacją lub zagrożeniem eliminacyjnym będzie tym większa, im więcej jest wolnych zachowań związanych z zachowaniem eliminowanym. Chodzi tu o taką sytuację, w której utrata wolności zachowania A przez jednostkę pociąga za sobą utratę również innych zachowań, np. B i C. Tego rodzaju sytuacja, zgodnie z powyższą prawidłowością, będzie wzbudzała mniejszą oporność niż w przypadku, gdy eliminacja zachowania A będzie pociągać za sobą eliminację zachowań BCE i F. I tak np. mniejszą oporność wzbudzi zakaz rodziców odnoszący się do zabawy jakąś zabawką wówczas, gdy dziecko bawi się w pojedynkę niż wówczas, gdy w zabawie tej uczestniczą rówieśnicy. Druga z sytuacji wyklucza nie tylko zabawę daną zabawką, ale wiąże się jednocześnie z wykluczeniem takich zachowań jak: zabawa z innymi, uczestnictwo w życiu grupy, być może przewożenia grupie itd.
- e. Wielkość oporności w sytuacji zagrożenia eliminacją określonego wolnego zachowania będzie tym większa, im większa

jest presja wywierana przy zgodzeniu się. Innymi słowy możemy powiedzieć, że im większa jest siła presji zmierzającej do podjęcia lub zaniechania określonego zachowania czy też do przyjęcia lub odrzucenia jakiegoś sądu o czymś, to wielkość oporności będzie większa. Prawidłowość ta odnosi się jednak do sytuacji, w której dane zachowanie nie podlega jeszcze eliminacji, ale wolność do jego podjęcia zostaje zagrożona. Sytuacje tego rodzaju człowiek spotyka często w interakcji społecznej, gdy jedna osoba próbuje wpłynąć na drugą. I tak np. polecenie wypowiedziane w ostrym nakazującym tonie wzbudza częściej tendencje do przeciwstawienia się niż subtelna sugestia.

Jeżeli mówimy o uwarunkowaniach oporności psychologicznej, trzeba również wspomnieć o dwóch czynnikach, które zdaniem J. Brehma /1966, s. 7 - 8/ odgrywają istotną rolę: brak uzasadnienia /justification/ oraz uprawnienia /legitimacy/ czynników eliminujących bądź zagrażających wolności jednostki. Autor pozostawił je bez bliższego omówienia, przyjmując jedynie, że powodują one bezkierunkowe pobudzenie do odzyskania wolności możliwą w danej chwili drogą i potraktował jako stałe w swoich badaniach dla wszystkich badanych. Ogólnie chodzi tutaj o takie sprawy, jak np. dostrzeganie intencji osób wywierających presję czy też o poczucie adekwatności presji oraz poczucie własnej adekwatności w danej sytuacji.

W badaniach przeprowadzonych w Polsce na grupie dzieci w średnim wieku szkolnym nie uzyskano istotnej statystycznie zależności między wielkością oporności psychologicznej wobec nacisków społecznych a powyżej wspomnianymi czynnikami / $r_m = 0,85 \ll 1 / 6'$. Ze względu na brak zróżnicowania czynniki te należy rozpatrywać jako stałe w wyznaczaniu wielkości oporności. Nie mniej, prawdopodobnie pod tym względem różnić się będą poszczególne grupy wiekowe, posiadające odmienne doświadczenia.

2.3. Przejawy oporności

Oporność psychologiczna, jak już wspomniałem, jest motywacyjnym stanem, skierowanym przeciwko działaniu wszel-

kich czynników, zagrażających poczucie wolności danej jednostki. W sytuacjach społecznych będzie to stan motywacyjny skierowany przeciwko aktom wpływu ze strony innych ludzi.

Tendencja ta, zdaniem J.Brehma /1966, s. 10/, pojawi się wówczas, gdy istnieje pewien stopień niepewności co do wykluczenia danego zachowania, tzn. jednostka dostrzega możliwość wykluczenia zachowania, ale i możliwości odniesienia sukcesu. Teoria ta nie przedstawiałaby jednak większej wartości, gdyby nie ustaliła, w czym przejawia się oporność psychologiczna. Obecnie przedstawię najistotniejsze prawidłowości dotyczące tej kwestii, które stanowią podstawowe twierdzenia teorii psychologicznej oporności J.Brehma.

a. Osoba przeżywająca oporność przejawia wzrastające pragnienie /desire/ wolnego zachowania, które jest eliminowane lub zagrożone eliminacją, i wzrastające poczucie zdolności do jego powzięcia. Prawidłowość ta przejawiała się we wzroście atrakcyjności obiektów czy też zachowań, które były eksperymentalnie eliminowane, oraz w spadku atrakcyjności obiektów i zachowań, które były eksperymentalnie wskazywane jako pożądane w danej sytuacji. Obok tych efektów oporności, jak wspomina J.Brehm /1966, s. 37/, przejawiały się efekty przeciwne do efektów oporności. I tak np. zamiast wzrostu atrakcyjności /efekt słodkich cytryn/ w sytuacjach eksperymentalnej eliminacji pojawia się spadek atrakcyjności danych obiektów /efekt kwaśnych winogron/.

W wyniku badań przeprowadzonych na grupie polskich dzieci w średnim wieku szkolnym, okazało się, że w 72% sytuacji o charakterze presji społecznej dzieci przejawiały w sferze preferencji reakcje opornościowe. Obok nich w 29,4% sytuacji występowały reakcje przeciwne do opornościowych, polegające na obniżeniu przez podmiot wartości obiektów zagrożonych presją i podnoszeniu wartości obiektów wskazywanych przez presję. Reakcja ta współwystępowała często równocześnie z reakcją oporu wobec presji /14,4%/. Stosunkowo rzadko obserwowano u badanych brak wszelkich zmian w układzie preferencji /w 12,9% analizowanych sytuacji/ na skutek przeżycia sytuacji nacisku społecznego.

Uzyskane wyniki potwierdzają omawianą teorię, ale również wskazują na jej ograniczenia. Sam Brehm zaznacza, że na podstawie swojego stanowiska teoretycznego nie jest w stanie wyjaśnić występowania reakcji przeciwnych do oporności w sytuacjach presji społecznych.

W naszych badaniach uzyskano jednak zależność, mówiącą, że efekt oporności w sferze preferencji jest reakcją na spostrzegane sygnały zagrożenia realizowanego celu, a efekt przeciwny do oporności jest reakcją na spostrzegane sygnały zagrożenia całej osobowości / $r_m = 1,057$, $cc = 0,05$ /. Należy przypuszczać, że różnice w doświadczeniach dzieci powodują, że jedno dziecko w danej sytuacji widzi jeszcze szansę odzyskania wolności, natomiast inne tych możliwości nie dostrzega i w tej sytuacji rezygnuje z realizacji celu oraz podejmuje kroki zabezpieczające własne "ja" ^{7/}. Dlatego też należy sądzić, że efekt przeciwny do efektu oporności w sferze preferencji jest reakcją racjonalizującą decyzję uległości bądź podjęte już zachowanie uległościowe.

- b. Osoba, przeżywająca oporność przejawia wzrastającą tendencję do podjęcia zagrożonego zachowania.

Prawidłowość ta wskazuje, że przeżycie oporności nie tylko wzbudza pragnienie i poczucie zdolności do podjęcia eliminowanego zachowania, co stanowi pewną gotowość do reagowania, ale również powoduje bezpośrednio próby działań w kierunku odzyskania wolności.

Przejawia się to nie tylko w zmianach preferencji obiektów czy zachowań zagrożonych, ale również w ujawnianych zachowaniach małouległych, nieuległych lub nawet antyuległych. Przykładem powszechnie nam znanym może być sytuacja, gdy osoba "równa nam" /np. tak samo silny kolega/ dąży do pogodzenia się po jakiejś sprzeczce. Bardzo często zwlekamy wówczas z odwzajemnieniem mu grzeczności, pojawia się przekora i chęć demonstracji własnej siły przy jednoczesnym odnowieniu się dawnych urazów. Podobna sytuacja zachodzić będzie zawsze, dopóki spostrzegać będziemy niebezpieczeństwo zagrożenia poczucia wolności naszych przyszłych zachowań ze strony partnera. Gdy przekonamy się o je-

go "czystych intencjach", wówczas zmienimy nasze zachowanie.

- c. Osoba przeżywająca oporność przejawia wzrastającą tendencję do podejmowania zachowań blisko związanych z zachowaniem eliminowanym lub zagrożonym eliminacją. Jeżeli oporność jest wzbudzona zagrożeniem, to najczęściej jednostka dąży do przywrócenia poczucia wolności poprzez podjęcie zagrożonego zachowania. Jednakże można o wiele łatwiej czy też bezpieczniej przywrócić poczucie wolności przez podjęcie zachowania implikującego możliwość podjęcia zachowania zagrożonego. Kiedy powodem oporności jest eliminacja wolności, to powyższy sposób jest jedyną możliwością odbudowy wolności. Stąd też bardzo często obserwujemy, jak dziecko nie podejmuje zachowań demonstrujących siłę, ale te zachowania, które mylą rodziców, usypiają ich czujność. Gdy ten sposób zawodzi, dziecko, któremu zabroniono bawić się poza wyznaczonym terenem, może przywrócić poczucie swojej wolności np. przez zjedzenie robaka.
- d. Osoba przeżywająca oporność przejawia wzrastającą tendencję do zachęcania "osoby równej sobie" do podjęcia zagrożonego czy też eliminowanego zachowania. Powyższa prawidłowość odnosi się do takiej sytuacji, w której inna osoba poddana jest tego samego rodzaju zagrożeniu. Zdaniem J. Brehma, w takiej sytuacji poczucie wolności jednostka może odzyskać, nic nie robiąc. Podjęcie zagrożonego lub eliminowanego zachowania przez drugą osobę przywraca również wolność pierwszej.

2.4. Związek przejawów oporności psychologicznej w sferze poznawczej i behawioralnej

Zdaniem J. Brehma /1966, s. 9 - 10/ nie ma podstaw do twierdzenia, że oporność jest stanem nieuświadomianym przez jednostkę. Człowiek wie, że jedynym sprawcą i wykonawcą zachowania jest on sam i czuje, jak mówi Brehm, wzrastającą samokierunkowość własnego zachowania. Czuje wrogość jak i agresję. W końcu wie również, co może, co chciałby, a czego nie chciał-

by zrobić.

Świadomość przeżywanych stanów i kontrola nad własnym zachowaniem komplikuje nieco problem oporności psychologicznej. Mimo, że w zasadzie teoria psychologicznej oporności sformułowana jest przez J.Brehma w terminach jawnych /overt/ wysiłków zmierzających do odzyskania wolności, to jednak na zakończenie swoich rozważań autor /J.Brehm 1966, s. 125/ podejmuje problem związku między jawnymi efektami oporności a efektami poznawczymi. Stoi on na stanowisku, że wysiłki podejmowane w celu przywrócenia wolności o wiele częściej przejawiają się w zmianach poznawczych niż jawnym zachowaniu. Zaznacza jednak stanowczo, że stwierdzenie oporności i jej określenia można dokonać zarówno na podstawie zmian poznawczych jak i zmian w jawnym zachowaniu.

Problem ten, jak myślę, ma bardzo ogólny charakter. Rozważania wielu autorów o różnych zainteresowaniach prowadzą do tego samego stwierdzenia, że opór wobec presji przejawia się zarówno w sferze behawioralnej, jak i w sferze przeżyć i procesów wewnętrznych /Mielczarska 1947, K.Lewin 1954, Asch 1962, Malewski 1964, Milgram 1964, Porębska 1966, 1967 i in./. Odczuwa się jednak brak wyraźnego rozgraniczenia i wskazania związków oraz konsekwencji, które mają istotne znaczenie dla praktyki.

Potwierdzeniem istnienia tych związków mogą być obserwacje dzieci w sytuacjach zmuszania ich do jedzenia nie ulubianych potraw. Dzieci okazują swój sprzeciw nie tylko w dalszym obniżaniu preferencji w stosunku do i tak nie ulubianej potrawy /J.Brehm 1962/, ale w konkretnych działaniach /np. wyjście do toalety lub rozpoczęcie rozmowy na temat nie związanej z jedzeniem/, są to zachowania uzewnętrzniające walkę, jaką dziecko podejmuje z presją dorosłych /Waring, Dweyer, Junkin za: K.Lewin 1954, s. 327/.

Zestawienie tych dwóch obserwacji wskazuje, że po pierwsze, możemy mówić o oporności uwewnętrznionej oraz o oporności uzewnętrznionej, po drugie, że oporność uwewnętrzniona warunkuje oporność uzewnętrznioną w zachowaniu człowieka.

Wniosek ten okazuje się jednak nie tak jednoznaczny jeżeli zapoznamy się z wynikami badań nad odwzajemnieniem grzeczności, przeprowadzonych przez Brehma i Cole'a /J.Brehm 1966, s. 55 - 59/.

Badacze ci przyjęli, że brak tendencji do odwzajemnienia grzeczności w konkretnym działaniu jest wskaźnikiem oporności wobec dawcy grzeczności. Okazało się, że w sytuacji mało ważnej dla badanych byli oni skłonni odwzajemnić grzeczność, ale w sferze wewnętrznych preferencji /postaw do dawcy grzeczności/ przejawiali oporność. Jeśli sytuacja była bardzo ważna postępowano odwrotnie - badani nie odwzajemniali grzeczności, ale nie przejawiali oporności w sferze postaw do partnera.

W rezultacie relacjonowanych już badań przeprowadzonych na grupie polskich dzieci w średnim wieku szkolnym nie uzyskano zaprzeczenia, że oporność uwewnętrzniona warunkuje oporność ujawnioną w zachowaniu. Zazwyczaj reakcji opornościowej w sferze werbalnej towarzyszyły reakcje opornościowe w sferze emocjonalno-poznawczej /preferencji/. Nie mniej jednak, nie każdej reakcji opornościowej w sferze emocjonalno-poznawczej towarzyszyła reakcja opornościowa w sferze werbalnej. Mimo wewnętrznie przeżywanej oporności dzieci często były uległe wobec presji, jak np. reakcje prośby, zgody, nieraz podporządkowanie, które przybierały niekiedy postać obronnych form reagowania poprzez agresję wewnętrzną /obwinianie czy też oskarżanie siebie za stan rzeczy/.

Jak widać problem jest skomplikowany. Badacze natrafiający na tego rodzaju trudności, szukają rozwiązania w społecznych warunkach realizacji celów przez jednostkę drogą analizy stosunków między partnerami interakcji i społecznej percepcji /por. R.Tagiuri, L.Petrullo 1958/. Należy pamiętać, że zjawisko oporności psychologicznej nie ogranicza się tylko do warunków społecznych, ale również do warunków materialnych. W przypadku działania na nas jakiejś siły fizycznej staramy się jej przeważnie przeciwstawić. Raz udaje się nam pokonać tę siłę, a innym razem mamy z nią pewne trudności i najczęściej jej ulegamy.

Uważam, że umiejscowienie jednostki w jej sytuacji psychologicznej rzuca jaśniejsze światło na zrozumienie zjawiska oporności^{8/}. Zgodnie z J. Brehmem, oporność jest efektem subiektywnych doznań człowieka. Inaczej mówiąc, zależy ona od subiektywnej oceny stopnia zagrożenia własnych interesów w danej sytuacji, na którą składa się ocena własnych możliwości wewnętrznych /predyspozycji/, możliwości zewnętrznych /społecznych i materialnych warunków działania/ w kontekście własnych potrzeb, wartości i celów. Stąd też dla przykładu takie samo polecenie ze strony szefa może wywołać u podwładnych różne efekty oporności. U jednego pojawiają się efekty oporności uzewnętrznione w zachowaniu, u drugiego tylko w formie uwewnętrznionej, a u kogoś innego efekty te nie pojawiają się wcale.

Nasuwają się tu dwa wnioski. Po pierwsze, siła z jaką jednostka stawia opór, a więc natężenie i zakres efektów oporności, jest wynikiem ujęcia i opracowania poznawczego danej sytuacji przez jednostkę. Po drugie, jednostka jest obszarem ścierania się dwóch przeciwstawnych tendencji w kierunku realizacji narzuconych celów i w kierunku realizacji celów własnych.

Stwarza to możliwość ustalenia równań, w których z jednej strony znajdzie się określona wielkość tendencji do działania przez jednostkę w kierunku narzuconych celów, a z drugiej strony wielkość tendencji w kierunku realizacji celów własnych.

Wiele przemawia za tym, że ustalenie tych wielkości na podstawie analizy wewnętrznych procesów i przeżyć jednostki w danej sytuacji /np. w stosunku w jakim znajduje się kierunek presji do dążeń jednostki, nawyków reagowania poznawczego i behavioralnego itp./ pozwoli nam przewidzieć, czy stan oporności uzewnętrzni się w zachowaniu czy też pozostanie w postaci uwewnętrznionej.

3. P o r a d n i c t w o   j a k o   p r o c e s i n t e r a k c j i

Nie chciałbym w tym miejscu rozstrzygać problemu, czym

jest poradnictwo, jaki zakres czynności obejmuje i jakie cele ma do zrealizowania. Bezsprzecznie poradnictwo w swoim zakresie czynności zmierza do udzielenia porady, a w szerszym ujęciu zmierza do udzielania pomocy przez podjęcie nie tylko czynności diagnostycznych, ale również korekcyjnych /wskazania, reedukacja, terapia/ i profilaktycznych. Nie można również zaprzeczyć, iż u podstaw tych wszystkich czynności leży proces interakcji społecznej pomiędzy pacjentem a osobą udzielającą pomocy /psycholog, reedukator, terapeuta itp./.

Z punktu widzenia teorii oporności psychologicznej Jacka Brehma każda sytuacja interakcji społecznej stanowi potencjalną przyczynę powstania tego zjawiska. Dlatego też chciałabym zająć się bliżej analizą poradnictwa jako procesu interakcji i wskazać na te czynniki, które potencjalnie mogą stać się źródłem zagrożenia poczucia wolności dla jego partnerów. Ograniczając z konieczności rozważania do poradnictwa zawodowo-wychowawczego, postaram się pozostawić możliwość przeniesienia ich w warunki innych rodzajów poradnictwa /np. przemysłowego, zdrowia psychicznego i in./,

W poradnictwie zawodowo-wychowawczym pacjentem będzie uczeń wymagający opieki, a osobą udzielającą pomoc, często obok kadr zawodowo kwalifikowanych, również nauczyciel - doradca lub też pedagog szkolny. W przypadku poradnictwa zawodowo-wychowawczego mamy do czynienia z trzecim partnerem interakcji, a mianowicie rodzicem. Dla uproszczenia rozważań omawianą interakcję pomiędzy wymienionymi trzema partnerami nazywać będziemy **i n t e r a k c j ą   p o r a d n i a n ą .**

W tym miejscu należy uświadomić sobie, że przebieg każdej interakcji wyznaczają cele realizowane przez jej partnerów /F.Jones, J.Thibaut 1958/. W przypadku interakcji poradnianej celem pacjenta jest przede wszystkim uzyskanie porady lub szeroko rozumianej pomocy. Celem psychologa jest udzielenie pomocy. Natomiast celem rodziców jest zarówno chęć udzielenia pomocy swojemu dziecku, jak i żądanie pomocy skierowane do specjalisty.

Założona w interakcji poradnianej komplementarność wspomnianych wyżej celów zapewnia prawidłowy i efektywny jej przebieg na podstawie spełniania wzajemnych oczekiwań. Nie zawsze właśnie te cele wyznaczają przebieg interakcji i stąd nie zawsze spełniane są wzajemne oczekiwania.

Są one tylko celami założonymi, tak jak założoną cechą interakcji poradnianej ma być współpraca, zmierzająca do rozwiązania sytuacji pacjenta /ucznia/. W istocie jest ona interakcją wzajemnego wpływu; każdy z partnerów zmierza do realizacji własnych celów własnymi sposobami. Psycholog stara się wywołać u pacjenta i rodziców te zachowania, które pomogą mu w realizacji jego własnych celów. Pacjent z kolei stara się wywołać zmiany w zachowaniu psychologa i rodziców zgodnie ze swoimi celami. W końcu rodzice mają również swoje cele, które realizują poprzez wywoływanie zmian w zachowaniach zarówno dziecka, jak i psychologa.

W związku z powyższym należy spodziewać się, że jedną z ważnych zmiennych modyfikujących przebieg i efekty poradnictwa będzie oporność psychologiczna przed próbami wpływu ze strony partnera interakcji poradnianej.

Powstaje jednak pytanie, w czym szukać potencjalnych źródeł oporności psychologicznej. Odpowiedź na nie, wbrew pozorom, nie jest proste, ponieważ w sytuacji interakcyjnej mamy do czynienia jakby z "błędnym kołem opornościowym". Polega ono na tym, że przejawy oporności ze strony jednego z partnerów interakcji /np. w formie agresji/ mogą być przyczyną powstania oporności u drugiej osoby. Z kolei przejawy tej oporności mogą spowodować nasilenie oporności u pierwszej osoby itd. Oporność jest również efektem spostrzeżenia sygnałów zagrożenia, które nie ma charakteru obiektywnego, lecz subiektywny. Nie mniej postaram się wskazać na te momenty w interakcji poradnianej, które, moim zdaniem, potencjalnie mogą wyznaczać oporność. Podejmując tę próbę, pominię jednak problem czynników wyznaczających wielkość oporności psychologicznej.

Ogólnie możemy wyróżnić dwie grupy czynników stanowiących źródło zagrożeń, wywołujących u człowieka przeżycie oporności. Pierwsza grupa czynników to czynniki osobowe, wynikające z ograniczeń płynących z interakcji poradnianej. Druga grupa to czyn-

niki instytucjonalne, wynikające z ograniczeń administracyjno-organizacyjnych systemu poradnictwa.

Wśród czynników pierwszej grupy możemy mówić o wielu przyczynach powodujących oporność.

Przyczyną oporności mogą być zachowania przejawiane przez pacjenta, np. uczeń może wzbudzić przeżycie oporności u psychologa przez : podejmowanie /świadomych lub też nie/ wysiłków, zmierzających do utwierdzenia psychologa w przekonaniu, że ma do czynienia z takim, a nie innym pacjentem /np. chodzącym ideałem, neurotykiem czy też jednostką twórczą zgodnie z własnymi wyobrażeniami o sobie/, jawnie oportunistyczne czy też nonszalanckie zachowanie lub inne przejawy braku współpracy z psychologiem itp.

Dalej idąc, przyczyną oporności mogą być zachowania przejawiane przez rodziców, którzy mogą być źródłem zagrożenia wolności dla swojego dziecka poprzez: nakłanianie go do takiego a nie innego przedstawienia się psychologowi, ganieńie dziecka przed psychologiem za zachowanie, które były kiedyś aprobowane czy nawet wzmacniane w domu. Rodzice mogą być również źródłem zagrożenia wolności dla samego psychologa przez: przedstawianie swojego dziecka w świetle niezgodnym z uzyskanymi przez psychologa wynikami badań czy też poprzez jawne próby wymuszania opinii o dziecku itp.

Najistotniejszym dla naszych rozważań jest jednak problem zachowań psychologa, które mogą wzbudzić przeżycia oporności u pacjenta. Do najistotniejszych w tym względzie źródeł oporności należy zaliczyć: dążenie psychologa do ujawnienia najskrytszych zakamarków "ja" pacjenta, do podporządkowania go sobie, koncentracji na wykonywanych zadaniach i tym samym do ograniczenia normalnej dla niego aktywności życia codziennego. Należy sądzić, że ostatnie z omawianych przyczyn są szczególnie uciążliwe dla dzieci ponieważ zagrażają ważnej dla nich potrzebie aktywności. Tym nie mniej najistotniejszymi wyznacznikami oporności u pacjenta wydają się być te zachowania, które zmierzają do zdobycia jak najwięcej informacji o osobie badanej.

sie wolności osoby powoduje oporność. Należy więc przypuszczać, że każda sytuacja badania psychologicznego będzie powodowała przeżycie oporności ponieważ narusza ona "ja" danej osoby. Udokumentowaniem tego stwierdzenia mogą być pewne dane z badań przeprowadzonych na 64 studentach I roku kierunków pedagogicznych WSP w Bydgoszczy ^{9/}. Osobom badanym zadano następujące pytanie: Czy badania psychologiczne powinny być przeprowadzane na studentach? Odpowiedzi udzielono na skali liczbowej od 0 do 7 gdzie zero znaczyło "zdecydowanie nie", a siedem "zdecydowanie tak". Studenci odpowiedzieli na to pytanie dwukrotnie. Po raz pierwszy przed rozpoczęciem całej serii badań technikami psychologicznymi i po raz drugi po jej ukończeniu. Przed badaniem średnia z sumy wszystkich odpowiedzi wynosiła 5,18 a po badaniach 3,76. Wyniki te wskazują tym samym, iż przeżycie sytuacji badania psychologicznego obniża jego atrakcyjność /chi kwadrat = 3,51 $\alpha = 0,05$ $r_m = 1,05$ $\mathcal{L} = 0,05/$. Z punktu widzenia teorii J. Brehma powyższy wynik możemy interpretować jako wyraz powstającej w sytuacji badania psychologicznego oporności wobec prób ingerowania w "ja" osób badanych.

Poruszone powyżej problemy są szczególnie ważne w momencie udzielania samej porady, która może być spostrzeżona przez dziecko, czy przez rodziców jako próba wpłynięcia na ich zachowanie, czy też ingerencji w życie osobiste. Przeżycie oporności w stosunku do udzielanej porady /obniżenia jej wartości i autorytetu psychologa/ będzie tym wyższe im więcej w interakcji poradnianej wystąpiło zachowań zagrażających poczuciu wolności "ja" pacjenta czy też rodziców.

Chcąc bliżej omówić grupę czynników instytucjonalnych stanowiących również potencjalne zagrożenie wolności partnerów interakcji poradnianej, należy zaznaczyć, że na wiele z tych czynników nie mamy większego wpływu. Poradnia jako dana instytucja wraz ze swym systemem organizacyjnym i stylem pracy jest koniecznością na jaką narażona jest swoboda jednostki w całym systemie społecznym. Można jednak stwierdzić, że najgroźniejszą przyczyną oporności przeżywaną przez nasze społeczeństwo wobec poradni jest system "nasyłania"

uczniów do poradni na badania oraz decydowanie o losach dziecka, o jego dalszej nauce i tym samym dalszej karierze.

Przedstawione powyżej rozważania zmierzały w zarysie do wykazania, że oporność psychologiczna jest zjawiskiem możliwym i prawdopodobnie często zachodzącym w naszym poradnictwie. Znanie nam z przedstawionej na wstępie teorii Brehma konsekwencje oporności nasuwają postulat kontroli i redukcji do minimum zjawiska oporności powstającej w interakcji poradnianej. Postulat ten odnosi się szczególnie do psychologa, który kontrolując przebieg i efekty poradnictwa winien objąć kontrolą również wszystkie zachowania opornościowe. Przeżycie oporności przez psychologa może spowodować błędne nastawienie do pacjenta, a tym samym nieobiektywną interpretację uzyskanych wyników lub też skierować badania na niewłaściwe tory. Przeżycie oporności przez pacjenta może wywołać niechęć do badań lub też wrogość do psychologa i spadek motywacji do współpracy, która jest podstawowym warunkiem powodzenia poradnictwa. Z kolei przeżycie oporności przez rodziców wobec psychologa może doprowadzić do obniżenia wartości porady i autorytetu psychologa oraz niepodporządkowanie się do rad i wskazówek, a tym samym do braku współpracy z poradnią.

Jak widać konsekwencje występowania oporności w interakcji poradnianej są poważne i dlatego wymagają bliższego omówienia, a nawet badań empirycznych. Wykracza to jednak poza ramy zamierzeń niniejszego artykułu. Mam jednak nadzieję, że teoria psychologicznej oporności zachęci czytelnika do innego spojrzenia na problemy poradnictwa i zachęci do eksploracji badawczych.

P r z y p i s y

1. Stanowisko swe J. Brehm przedstawił w książce pt. *A Theory of Psychological Reactance*, Academic Press, New York, London 1966

2. Omówienie teorii dysonansu poznawczego L.Festingera znaleźć można w pozycji A. Malewskiego O zastosowaniach teorii zachowania. 1964, PWN
3. W tym sensie w polskiej literaturze psychologicznej M.Kofta /1977, s. 155/ podaje rozumienie zachowania opornościowego, które traktuje jako odmianę zachowania kontrolującego
4. Omówienie kryteriów rozgraniczenia pomiędzy psychologiczną przeszłością, teraźniejszością i przyszłością znaleźć można w psychologicznej teorii pola K.Lewina [1953], analizowanej m.in. w polskiej literaturze przez W.Szewczuka /1968/
5. Omówienia różnych teorii frustracji dokonują A.Frączek, M.Kofta w: Psychologia pod redakcją red. T.Tomaszewskiego, Warszawa 1975, PWN
6. Badania te przeprowadziłem w mojej pracy magisterskiej, pisanej pod kierunkiem prof.dr M.Tyszkowej, pt. Odporność psychiczna dzieci klas piątych w sytuacjach nacisku społecznego, UAM, 1977. Pomimo, że omawiane w tym miejscu wyniki nie zostały ujęte w całościowym opracowaniu, wzmiankę o nich uważam za celową
7. Porównaj teorię oporności psychologicznej z koncepcją tolerancji na frustrację S.Rosenzweiga /1944/ i problematyką odporności psychicznej rozważaną przez M.Tyszkową w książce pt. Problemy odporności psychicznej dzieci i młodzieży, Warszawa 1972
8. Wyjaśnienie pojęcia: sytuacja znaleźć można w :
T.Tomaszewski, Człowiek i otoczenia, s. 17 - 22 i nast.
w: Psychologia 1975 r./red./Tomaszewski; PWN,
a wyjaśnienie pojęcia: sytuacja psychologiczna, w artykule: M.Tyszkowa, Zachowanie się dzieci i młodzieży w sytuacjach trudnych. Teoretyczno-metodologiczne podstawy badań, UAM, Poznań 1977
9. Wykorzystane tu wyniki pochodzą z szerszych niepublikowanych badań nt. "Odporność psychiczna w sytuacjach

trudnych społecznie przy różnych poziomach uspołecznienia.

Zusammenfassung

Die Betrachtungen dieses Beitrags wurden auf der Theorie des psychologischen Widerstands von Jacke Brehm gegründet. Indem der Verfasser die Voraussetzungen und den Fundamentalsatz der Theorie von J.B. vorführt, betrachtet er, in dem letzten Teil der Abhandlung, die Möglichkeit des Vorkommens der potentiellen Gefährdungen, die in der Beratungsinteraktion stecken.

Zwei Faktorengruppen /persönliche und institutionelle/ heraushebend, die potentiell eine Quelle des Widerstandseffektes sind, betont man die Konsequenz der Einwirkung dieser Erscheinung auf den Verlauf und die Ergebnisse der Beratung.

Summary

The considerations of the present paper are based on J.Brehm's theory of psychological reactance. Having presented the principles and fundamental assertions of J.Brehm's theory, in the last section the author considers the possibility of the occurrence of problems resulting from the guidance interaction.

Distinguishing two groups of factors which are potentially a source of reactance /personal and institutional/ the author emphasizes the consequences of the influence of this phenomenon on both the course and the results of guidance.